

TÜKETİM TOPLUMUNDA ÖZGÜRLÜK SORUNU

The Liberty Problem in the Consumption Society

M. Zeki DUMAN*

Abstract

This study, dwell upon consumption subject in contemporary societies. It deals with the reasons of consumption that became an inseparable part of individual's social class, role, state and identity with the globalization process. Also, individual's liberty problem will treat in the scope of liberal philosophy which gives rise to ideological legitimation of capitalism. In the way of improving realistic view, the ideologies which appears in relation with consumption practice will be structured analysis as the result of particular political and social conditions.

Keywords: Consumption Society, Capitalist Culture, Liberalism, Liberty

Özet

Bu çalışmada, günümüz modern toplumlarında yaşanmakta olan tüketim olgusu üzerinde durularak, küreselleşme süreciyle birlikte tüketim eyleminin; bireyin sosyal sınıf, rol, statü ve kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesinin nedenlerine değinilecektir. Ayrıca bireyin özgürlük sorununu, kapitalizmin yükselişine ideolojik meşruiyet kazandıran liberal felsefenin mantığı içinde ele alınacaktır. Gerçekçi bir eleştirel bakış ortaya koyabilmek için de, belirli siyasi ve toplumsal koşulların ürünü olarak ortaya çıkan tüketim ideolojisinin yapısal bir çözümlemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Toplumu, Kapitalist Kültür, Liberalizm, Özgürlük

---

* Ar. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Giriş

Günümüzün başta gelişmiş Batı'lı toplumları olmak üzere dünyanın birçok ülkesi, hızlı bir yapısal/kurumsal değişim ve dönüşüm sürecinden geçmektedir. Yaşanan bu değişim trendini anlama ve anlamlandırmakta güçlük çeken sosyal bilimcilerin üzerinde ittifak ettikleri en önemli nokta; söz konusu toplumların, sonu kestirilemeyen bir sonuca doğru gittikleri yönündeki tespitleridir. Yarattığı ontolojik güvensizlikle (Giddens) yaşamın her alanını zamansal ve mekânsal düzlemde sıkıştıran (Harvey) ve en önemlisi, toplumsal düzende meydana getirdiği belirsizlik, emniyetsizlik ve güvensizlikle (Bauman) dünyayı adeta küçük bir köye (Castells) dönüştüren küreselleşme olgusu, yaşanan bu dönüşümü tetiklemeyle kalmamış, aynı zamanda yeni bir *toplumsal meşruiyetin* altyapısını oluşturacak gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim bu “yeni durum”u anlamlandırmaya çalışanlar; günümüz toplumlarını betimlemek için çok farklı tanımlamalarda bulunuyorlar. Örneğin; bu “yeni durum”a, Boudrillard, Tüketim Toplumu, Urry, Risk Toplumu, Bell, Bilgi Toplumu, Debord, Gösteri Toplumu, Foucault, Disiplinci toplum yakıştırmasında bulunuyor.

Yaşananları betimlemek için her ne kadar farklı tanımlamalar yapılıyor olsa da, herkesin üzerinde uzlaştığı konu; modern toplumlarda tüketim olgusunun giderek diğer bütün toplumsal kimliklerin önüne geçen bir niteliğe doğru büründüğü yönündeki tespitlerdir. Gerçekten de günümüz modern bireyi için tüketim faaliyeti, artık sadece günlük ihtiyaçların karşılanmasını amaçlayan basit birer alış-veriş ilişkisi olmanın ötesinde, bambaşka anlam ve değer içeren ilişkilere dönüşmüştür. Kimi çevrelerin haklı olarak dile getirdikleri gibi, günümüzde tüketim olgusu, değerlendirmenin başlıca ölçütü haline gelmiştir. Artık insanların; ne yaptıkları, ne düşündükleri veya kim oldukları yönündeki soruların cevapları; insanların; neyi, ne kadar tükettikleri, hangi markaları giydikleri ve nereden alışveriş yaptıkları sorularına verdikleri cevaplarla bilinmekte, tanınmakta ve değer kazanmakta ya da kazanmamaktadırlar.

Küresel bir olgu olarak karşımıza çıkan tüketime endeksli bu yeni yaşam biçimi ve nesnelere tümünü tüketime dönüştüren *metalaştırma* metaforu, aslında moderniteyle birlikte gündeme gelmiştir. Hatta tüketmenin bir var oluş eylemine ve kültürel yaşamın ayrılmaz bir

parçası haline gelmesi de yine modern döneme denk düşen bir gelişmedir. Ancak, tüketimde yaşanan ve yaşanmakta olan bu deneyimler, modern bireyin toplumsal ve sınıfsal kimliğinin sınırlarını aşacak biçimde bir tüketim çılgınlığına dönüşmüş bulunmaktadır. Örneklerini daha çok Batı toplumlarında gördüğümüz bu tüketime dayalı kitlesel kültür; beraberinde kendisini meşrulaştıracak felsefi, psikolojik ve sosyolojik formasyonu da yaratmaktan geri durmamıştır. Artık tüketim toplumunun bir üyesi olmak; Marx'ın çok daha önceleri yerinde belirttiği gibi, modern olmanın kaçınılmazlığını yaşamaktır. Modern olmak da, katı olan her şeyin eriyip havaya karıştığı bir evrenin parçası (Berman;2001:27) olmak demektir.

Günümüz toplumlarında tüketime dayalı yaşam felsefesinin antropolojik bir okumasını yapabilmek için, öncelikle kapitalizmin yarattığı burjuva kültürünü ve bu kültüre eşlik eden temel felsefi düşüncelerin (liberalizm-kapitalizm) mantığını kavramak gerekiyor. Gerçekten de burjuva kültürü, kendisinden önceki hiç bir toplumda görülmeyen *nev-i şahsına münhasır* bir evren (kozmooloji) tasavvurunu yaratmıştır. Bu tasavvurun en belirleyici özelliği ise, daha çok pre-modern toplumlarda karşımıza çıkan, iki temel *değere* karşı yürütülen mücadele olmuştur. Söz konusu bu değerler, reel dünyaya -yaşama-biçim veren (kutsallık) ile öte dünyaya -ölüme- anlam katan (aşkınlık) metaforu olmuştur. Başka bir deyişle; burjuva toplumu; kutsallığı -*profanlaştırmak* ve aşkınlığı *sekülerleştirmek*- suretiyle bütün vazgeçilmezliklere ve dokunulmazlıklara biçilen her türlü *değer* ve *inancı* kırmıştır.

Günümüzde Burjuva kültürünün yaşam felsefesini oluşturan liberal ilkeler, yukarıda sözünü ettiğimiz tüketim felsefesine zemin hazırlayacak ve onu meşrulaştıracak biçimde yeniden formüle edilmiştir. Bu formülleştirmenin teorik öncüllerini oluşturan esas vurgular - bireycilik, özel mülkiyet, piyasa sistemi, insan hakları, eşitlik, özgürlük, adalet ve en önemlisi sınırlı devlet- gibi retorikler, esasen burjuva sınıfının çıkarını manipüle etmeye dönük argümanlardır. Liberaller, bu açıdan sadece sermayenin büyüüp, serpilmesinin önündeki engellerin tasfiye edilmesini değil aynı zamanda devletin, sermaye sınıfının önünü açıcı ve destekleyici nitelikteki yasal-kurumsal yeni düzenlemeler yapmasını da talep ederler. Ünlü Macar İktisatçısı Karl Polanyi'nin ifade

ettiği gibi: “Devlet artık liberalizm taraftarlarının belirlediği görevleri yerine getirmek için merkezi bir bürokrasiyle donatılmıştır.” Serbest piyasaya giden yol, merkezi bir biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışından geçmektedir (Başkaya;2002:25). Nitekim liberaller; inanç, konuşma, örgütlenme, meslek ve daha yakın tarihlerden itibaren cinsiyet özgürlüğü dâhil olmak üzere devletin müdahale etmeyeceği temel bir kişisel özgürlük alanı ve başkalarının da bu alana verebilecekleri zararlardan korunmayı talep eden politik bir duruş sergilemişlerdir. Liberalizmin önde gelen felsefi temsilcileri, J. Locke, I. Kant ve B. Constant; liberalizmi, kapitalizmin yükselişine ideolojik bir haklılık kazandırma çabası olarak ortaya çıktığı ve özerk birey ögesini de piyasada öz çıkar peşinde koşmasını yücelttiği (Kymlica;1998:13-14) için liberal felsefeyi eleştirirler.

Liberalizm, bu bağlamda sadece ekonomik alana (üretim, tüketim, bölüşüm ve dağıtım) ilişkin teorik çerçeve geliştirmiş olan politik bir ideoloji değildir. Gerek bireysel özgürlüğe yaptığı aşırı vurgu, gerekse devletin işlevselliğini ve müdahale alanlarını sınırlandırmak istemesi, aslında liberalizmin kapitalist bir dünya yaratımının çabasını içeren sınıfsal bir ideoloji olduğunu göstermiştir. Bu açıdan liberalizm, sadece kuramsal ve yapısal özgüllüğü olan bir dünya görüşü (paradigması) olarak da ele alınamaz. Kökenini tâ 17. yüzyılın sonuna kadar götürebileğimiz liberal projenin (Erdoğan;1993:18), günümüze kadar hayat bulduğu temel üretim biçimi ise, kapitalizm olmuştur. Serbest ticaret ve özel mülkiyet düşüncesi üzerinde temellenen bu ideoloji, değişen koşullara uyum sağlamadaki becerisiyle her dönemde kendisini yeniden üretmeyi başarmıştır. Nitekim F. Braudel’e göre; kapitalizm, değişen koşullara uyarlanabilen ve değişim özelliğini gösterebilme yeteneğine sahip (Braudel;1991:61) konjonktürel- yani iktisadi durumdaki değişmelerin buyruklarına göre serpilip gelişen- dinamik bir ideolojidir.

Tüketim mantığı, kapitalist üretim ilişkilerinin *sürdürülebilirliğini* amaçlayan teorik bir çerçeveye dayanır. “Bırakın Yapsınlar”cı anlayış üzerinde temellenen bu teorinin asıl varmaya çalıştığı yer, *her şey*’i – nesneleştirerek, metalaştırarak- tüketime konu edilir hale getirmektir. İnsani var oluşun en önemli yanını oluşturan *değer* ve *etik* alanları dahi bu hedefin dışında kalamamıştır. Özellikle postmodern retoriğin

beslediği argümanlarda, arkaik toplumlara ait her türlü maddi, manevi kültürel değerlerin nostaljik bir özlem adına piyasaya sunulması, tüketim konusuna edilirdir hale getirilmesi, söz konusu kapitalizmin tüketim mantığını ortaya koymaktadır.

Tüketim endeksli bu anlayış, günümüz toplumlarında yaşanan zihin karışıklığını da resmeder gibidir. İşin ilginç yanı, burjuva kültürünün yaratımı olan liberal felsefenin dayandığı temel referanslar, insani varoluşun kaçınılmaz değerleri olan (insan hakları, eşitlik, adalet vb) özellikle *özgürlük* nosyonu üzerinden besleniyor olmasıdır. Nitekim Şikago Okulunun önemli isimlerinden Friedman'a göre; liberalizm, insan doğasına uygun bir öğreti olduğu için özgürlük de, liberal bir toplumun en temel direğidir. Özgürlük, serbest piyasa sistemi içinde gönüllü işbirliği, özel girişim ve seçme özgürlüğüdür. Özgürlük, bireyler olarak toplumun, olmazsa olmaz koşuludur. Ancak ekonomik özgürlükler diğer özgürlüklerin öncel koşuludur, yani piyasa sisteminin olmadığı yerde diğer özgürlükler de yoktur (Friedman;1988:15-16). Dolayısıyla liberal ekolün geliştirdiği özgürlük biçimi, bütünüyle pragmatist bir yaklaşımdır ve ekonomik işleyişle yan yana yürüyen bir özgürlük mantığına dayanmaktadır.

Neo-liberallerden olan Hayek'e göre de, ekonomik özgürlük olmadan politik özgürlüğün de anlamı olamaz (Hayek;1972:100). Çünkü bu tip oluşacak toplumlarda -nitekim Batı toplumlarında hali hazırda yaşanan gelişme budur- ekonomik güç, eşitsiz bir biçimde belli bir sınıfın, -sermaye (burjuva) azınlığı- elinde yoğunlaşması gerekiyor ki, bu azınlık, politik sistem içinde de etkin bir rol oynayabilsin. Bu konuda en iyi örnekler, uluslararası mali şirketler vermektedir. Ekonomik güçlerine değer biçilemeyen bu şirketlerin dünya siyasetini yönlendirmek istemelerine de şaşırılmaması gerekiyor. Kürerselleşme retoriğinin arkasına sığınarak adaletsiz bir biçimde güçlenen bu sermaye gruplarının hâlihazır sistemden nemalanmak istemelerine de aynı şekilde şaşırılmaması gerekiyor. Nitekim bugün dünyanın en tepedeki 358 "küresel milyarderin" bugünkü serveti, en yoksul 2,3 milyar insanın (dünya nüfusunun % 45'i) toplam servetine eşittir (Bauman;2005:109). Öte yandan yerkürenin en zengin üç adamı, en yoksul 48 ülkenin toplam ulusal hâsilasından daha büyük servetlere sahiptir. Dünyaca en zengin 225 kişinin kişisel servetinin yüzde 4'ünden daha azı, dünyanın bütün

yoksullarına yeterli beslenmenin yanı sıra, temel sağlık ve eğitim imkânları sağlamak için yeterli olacaktır (Bauman;2005:144).

Kısacası, liberal perspektifte ekonomik gelişmenin işleyişine karşı yapılan her türlü kısıtlama ve engelleme, aslında bireyin özgürlüğüne karşı yapılmış bir saldırı olarak görülüyor. Ticaretin korunması, güvenliğin artırılması ve devlet müdahalesinin en aza indirilmesi (Çetin;2003:18) talebini içeren bu felsefenin varmaya çalıştığı yer, sosyal devlet anlayışının terk edilmesi ve devlet mekanizmasının, egemen sınıfların çıkarlarını koruyacak biçimde yeniden düzenlenmesidir. Oysa burada üzerinde durulması gereken esas konu; hakem rolüne sokulmuş bir devlet yapılanmasının en çok hangi sınıflara hizmeti amaçlayacağı sorusuna verilecek cevaplar olmalıdır. Sahip oldukları siyasal ve kültürel sermaye ile tarihi yönlendiren sınıfların egemenliğini meşrulaştırmaya dönük çıkarsamalar olarak da okunması gereken bu tür anlayışların varmaya çalıştığı tek hedef ise; piyasaya bağımlı tüketiciler yaratmak ve egemenliklerini bu tüketiciler üzerinden *sürdürülebilir* hale getirmek olduğu söylenebilir.

1.Kapitalist Kültürün Tüketim Mantığı

Kapitalizm, hem kendi içinde taşıdığı sosyo-ekonomik ilişkilerin özgüllüğü, hem de üretilen mal ve hizmetlerin tüketim ve dağıtım açısından çok farklı boyutlar içeren politik ve ideolojik bir sistemdir. Bu açıdan kapitalizm; Marx'ın öngördüğü üzere, sadece bir *üretim biçiminden* ibaret değildir. Teknik, ekonomik, politik, toplumsal-ilişkisel, deneyimsel ve sembolik olguları da içeren kültürel bir bütünlüktür (Tomlinson;1999:49). Ancak bu kültürel bütünlüğün sürdürülebilmesi için kendisini yeniden üretmek zorunda kalan kapitalizm, aynı zamanda sürekli yeni kaynaklar bulma arayışında da olmuştur. Piyasa mekanizmasına hâkim olmak için de sürekli tüketmeyi özendiren kapital sermaye, artık bütün ilgisini; giderek üretimden tüketime kaydırmış, işçilerin denetlenmesi ve sömürülmesi düşüncesinin yerine, onları birer "bağımlı tüketiciler" haline dönüştürme düşüncesine bırakmıştır.

Kapitalist kültürün tüketim mantığını oluşturan bu felsefenin, egemen üretim tarzı olarak sürekli hâkim olabilmesi için iki önemli şeyi yapmak zorunda kalmıştır. *Birincisi*, kapital sermayenin gelişip serpilmesinin önünde engel oluşturan eski kurumsal yapıları (Ancien

Regime) tasfiye etmek, *İkincisi*, yeni üretim tarzı olan kapitalizmin “onun egemen kesimlerinin” ihtiyacı olan ideolojik-yasal ve kurumsal bir çerçeve oluşturmak. Bu amaçla yeni egemen sınıf olan burjuvazinin çıkarlarını gerçekleştirebilecek bir devlet aygıtı oluşturmak gerekmiştir. İşte bir ideoloji olarak liberalizmin işlevi, bu ikili amacı meşrulaştırıp ete-kemiğe bürünmesini sağlamak olmuştur (Başkaya;2002:24).

Liberal ideoloji üzerinden beslenen kapitalist sistem, bu işlevini gerçekleştirebilmek için de tüketiciye, neyi, ne kadar, nerede ve ne zaman tüketeceği konusunda bile kendi başına karar verme hakkı vermeyerek onu, bir *seçeneksizlik seçeneğine* boğdurmuştur. Batı toplumlarında gördüğümüz bu tüketime endeksli günlük yaşam felsefesi; bireysel bilinçleri köreltmüş, tercihte bulunma kabiliyetini ise, ortadan kaldırarak pasifize edilmiş kişilikler yaratmıştır. Gerçekten de yüksek düzeyde bir seçeneksizliğin karakterize ettiği modern koşullarda, bireylerin günlük ihtiyaçlarını saptayabilme yetileri de kaybolmuştur. Seçeneksizlik seçeneğine boğulan tüketici, seçme özgürlüğünden de mahrum bırakılmıştır.

Üretimin yerine tüketimin, gerçekliğin yerine ise imajların yer alması nedeniyle artık pasifize edilmiş kişilerin gündelik yaşamını düzenleyen ve homojenleştiren şey, bizzat tüketim eylemi olmaktadır. Her şey, soyut *mutluluğun* yarı saydamlığına tahsis edildiği ve indirildiği için de hayat, sonsuz bir alışveriş faaliyetinden ibaret kalmaktadır (Boudrillard;2004:12). Örneğin, müzelerin, galerilerin, müze haline getirilmiş evlerin, ören yerlerin, hatta park ve bahçelerin iç mekân düzenlemesi, hediyeleşme eşya, oyuncak, havlu, poster, video, kartpostal biçimlerinde tekrar satın alındığı bir mağazaya yönlendirecek şekilde yapılmaktadır. Futbol kulüpleri de artık taraftarları için giyecek pazarlamakta ve takım üniformasını talebi yüksek tutmak için düzenli olarak değiştirmektedir. Yürüyüş gibi basit bir etkinlik bile metalaştırılabilir bir pratik konumuna getirilebilmekte, özel donanım, rehber, kitap, dergi gibi şeylerin satın alınmasıyla ilişkilendirilerek gerçekleştirilmektedir (Tomlinson;2004:121).

Dolayısıyla günlük yaşamlarımızda üretimin hâkimiyetinden tüketimin hâkimiyetine doğru geniş bir kültürel kaymanın yaşandığına dair işaretler fazlasıyla yaşanmaktadır. Mega-alışveriş merkezleri, Urry'nin de belirttiği gibi, “daha önce hâkim olan sanayi şehirlerinin

yerini tüketim şehirlerinin” aldığını göstermektedir (Urry;1995:163-170). Hannah Arendt de *İnsanlık Durumu* adlı eserinde benzer bir noktanın altını çizmektedir. Ona göre, günümüz tüketim toplumunda insanlar, zamanlarının çoğunu tüketim dışında başka hiçbir şeyle geçirmemekteler ve zamanları çoğaldıkça da açgözlülükleri de bununla birlikte artmakta, iştahları bilenmektedir. Bu iştahın, tüketime bundan böyle zorunluluklarla sınırlı olmaktan çıkıp tam tersine yaşamın zaruri olmayan yanları üzerinde yoğunlaşarak incilmesi, toplumun karakterini değiştirmedigi gibi, sonunda dünyadaki hiçbir nesnenin kendisini tüketilmekten, dolayısıyla yok olmaktan kurtarmaması gibi ciddi bir tehlike de taşımaktadır (Arendt;1994:183).

Bu tehlikenin farkında olan kapitalist sistem ve bu sistemden beslenen küresel mali şirketler, sahip oldukları kitle iletişim araçlarıyla hem tüketim edimini özendirecek reklâm programları yapmaktalar, hem de bu programlar aracılığıyla izleyiciye verdikleri mesajlarla onları, sisteme olan bağlılıklarını güçlendirecek ideolojik mistifikasyona başvurmaktalar. Nitekim küresel medya şirketlerinin, kapitalist dünya sistemiyle neredeyse bütünleşmiş bir biçimde sistemin yayılmasında işlevsel bir rol üstlendiğini görebiliyoruz. Shiller’in vurguladığı gibi aslında kapitalizm, sadece küresel ekonomi-politiği tanımlayıp yapılandırmakla kalmamakta, bu süreç içinde şirket kapitalizminin ve tüketiciliğin değerlerini ve yaşam felsefesini taşıyan ticarileşmiş medya ürünlerinin dağıtım yoluyla küresel kültürü de belirlemekte (Tomlinson;2004:116) ve onu yaymaktadır. Bu açıdan kapitalizm, küresel sermayenin hâkimiyetini sürdürebilmesi için her tür ideolojik ve kültürel kodları da üretmekten geri durmamaktadır.

Tüketici kültürü ise, erkeklerle kadınların topluma her şeyden önce tüketiciler olarak eklemlendiği bir kültürü dayatmaktadır (Bauman;1996:215). Bu kültürü besleyen alan ise, tüketici pazarıdır. Bu açıdan serbest pazar naraları atan liberallerin yaratmaya çalıştıkları kapitalist dünyada tek bir kültür (tüketmeye endekli bir toplum) hedefi vardır. Çünkü tüketici pazarı, tüketiciyi kendine bağımlı hale getirmiştir. Yeni mallar da kendilerini vazgeçilmez hale getirmiş, kendi zorunluluklarını yaratmıştır (Bauman;1996:195). Bu açıdan çağdaş Batı toplumlarında pazarın desteklediği *tüketici kültürü* en önemli kurum haline gelmiştir. Bu durum, birçok çözümlayicinin görüşüne göre

yaşadığımız çağın ortadan kaldırılması olanaksız bir niteliği haline gelmektedir. Bauman'ın da vurguladığı gibi, Pazar; insanları, tüketim toplumuna üyelik için ya teşvik eder ya da zorla ikna eder (Bauman;1996:215). Bu nedenle potansiyel olarak herkes baştan çıkarılır ya da baştan çıkarılması mümkün hale getirilir.

2.Tüketim Mantığının Antropolojisi

Tüketime ilişkin pratikleri, salt bireysel ihtiyaçların karşılanması olarak görmek ne kadar eksik ve yanlı bir tutum olacaksa, bu pratiği besleyen her türlü kod ve eylemi, yaşanan toplumsal yapı, kurum ve değerlerden bağımsız olarak ele almak da o kadar eksik ve yanlış bir tutum olacaktır. Başka bir deyişle; tüketim kavramını ne masumane bir pratik üzerinden tanımlamak ne de tamamen ideolojik yüklü bir çıkarsama olarak görmek/okumak gerekir. Çünkü tüketim fikrinin kendisi toplumsal sürecin içine yerleştirilmeden, sadece çalışmanın sonucu ya da amacı olarak görülmemelidir. Bu bağlamda tüketim; tüketim kalıplarını üreten, besleyen ve devam ettiren sistemin mantığı bağlamında görüp yorumlamak gerekiyor.

Tüketime yönelik antropolojik bir okuma girişimi yaptığımızda, üretilen malların ihtiyaç gidermeye yönelik bir amaçtan çok, toplumsal ilişkileri saklayan bir örüntünün iplikleri olarak işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Bizim tüketime ilişkin fikirlerimiz ise, uzun süre iki tür açıklamanın etkisinde kalmıştır. Bunlardan *birinci* açıklamaya göre, tüketim, en elzem gereksinimlerden, yani beslenmeden giyim ve konuta, oradan da boş zamanların değerlendirilmesi gibi, özgür tercihe en fazla yer veren gereksinimlere giden bir skala gibidir; *İkincisi* ise, tüketimin toplumsal düzeyin dile gelişi olduğunu söyler, çünkü her birimizin kendi zevkimiz olduğunu düşündüğümüz şey, aslında toplumda sahip olduğumuz yer ve bu yerin yükselme ya da alçalma eğilimi tarafından belirlenir, yani tüketimin sıkı sıkıya toplumsal statü tarafından belirlendiği söylenebilir. Bu tasarım, tıpkı ulusu ya da işletmeyi modernlik biçimlerine indirgeyen tasarım gibi, kendisi de belli bir üretim toplumuna uygun olan bir modernlik tanımına karşılık gelir (Touraine;2002:163). Dolayısıyla günümüzde pek çok toplumda edimsel olarak var olduğu biçimiyle tüketim faaliyetinin çifte bir niteliği söz konusudur.

Tüketim, hem toplumsal yaşama anlamlı bir katılıma hem de vahim bir *yabancılaşmaya*, hem içermeye hem de dışlamaya hizmet ettiği için yeni bir tür statü, mevki ve toplumsal mertebe kodu haline de gelmiştir. Tüketim, bütün ihtiyaçları sahip olma ihtiyacına indirgendiği ölçüde de insan ihtiyaçlarını ve insanlığımızı türdeşleştirir ve yoksullaştırır (Buğra;2003:45-47). Bu sonuç, kapitalist mantığın üzerinde beslendiği esas bileşkedir. Ve bizi esas ilgilendiren kısım da tüketimin bu boyutu olmalıdır. Yani tüketimi, salt bir ihtiyaç giderme eylemine indirgemenin, belli bir sınıfın ideolojisine nasıl hizmet eder hale getirildiğinin görülmesi gerekiyor.

Harvey, tüketimi, egemen sınıfların çıkarlarına nasıl hizmet edilir hale getirildiği sorusunu, tüketim olayının farklı boyutları üzerinde durarak açıklamaya çalışır. Bunlardan birincisi, tüketimin geçicilikle olan ilişkisidir. Ona göre, modern toplumda gelip geçicilik önemsenmektedir ve ürünlerde, modalarda, fikirlerde, değerlerde, teknolojilerde ve benzerlerinde kısa ömürlülük hâkim olmaya başlamıştır. İkincisi, anıdalık ile kullanıp atma üzerinde durulmaktadır ya da Toffler'in adlandırdığı gibi, "kullan at toplumu"nda sadece maddi değerler değil, yaşam biçimleri ve ilişkilerin hepsi kolaylıkla gözden çıkarılabilir. Üçüncüsü, kısa vadeli yüklenirler ya da Lyotard'ın belirttiği gibi; geçici sözleşmeler her şeydir (Harvey;1989:291). Her şeyin bugün ve bugüne göre değerlendirildiği durumda uzun vadeli koruma düşünülemez (Urry;1999:242-243).

Tüketim kavramı ve eylemine ilişkin en geniş tartışmayı ise tüketim adlı eseriyle Bocoock yapmıştır. Ona göre tüketim kalıplarının kendisi artık bir kimlik ve kişilik yaratımının nesnelidir. Tüketim, yalnızca reklâm endüstrisi ve ticari çıkarların pasif izleyici kitlesini etkilemesiyle oluşan modern tüketicilerin bir etkinliği olarak görülmemelidir. Bu olgu hem kolektif ve hem de bireysel kimlik duygularının sembolik oluşumunu içeren etkin bir süreç haline dönüşmüştür. Kimlik duygusu artık belirli bir ekonomik sınıfa ve sosyal statü grubuna üye olmakla veya doğrudan etnik köken veya cinsiyet yoluyla insanlara kazandırılan bir şey olarak düşünülmemelidir. Baudrillard, tüketicilerin örneğin giyim eşyası, gıda, takı, mobilya ya da eğlence tarzını, kim olduklarıyla ilgili zaten var olan duygularını dışa vurmak için satın almadıklarını öne sürer. Aksine insanlar, kimlik

duygularını, bu satın aldıkları şeyler aracılığıyla oluşturmaktadırlar. Örneğin, modern ve postmodern kapitalizmde bir insan kendiliğinden “cazip bir kadın” veya “yakışıklı bir erkek” olamaz. İnsanlar, kendi kimliklerini yaratmalarına yardımcı olacağını düşündükleri malları tüketerek, olmayı arzu ettikleri varlık gibi olmaya ve kendileriyle ilgili bu imajı, bu kimliği sürdürmeye çalışırlar. Giysiler, parfümler, otomobiller, yiyecek ve içeceklerin hepsi, bu süreçte rol oynayabilecek şeylerdir. (Bocock;1997:74).

Dolayısıyla tüketim alışkanlığının kendisi bile belli bir sınıfsal ve toplumsal imaja denk düşen aracı bir konuma dönüşmüştür. Hatta tüketimin kendisi bile bu amaca ulaşmak için başvurulan bir araç olmanın ötesinde bizzat tüketim için tüketmek, başlı başına bir amaç haline gelmiştir. Tüketim, Baudrillard’ın veciz betimlemesiyle, ne maddi bir pratik ne de “bolluk” fenomenolojisidir. Ne hazmettiğimiz yiyeceklerle, ne giydiğimiz giyeceklerle, ne kullandığımız araçlarla, ne de imgelerin ve imajların görsel ve sözsözsel özü ile tanımlanabilir. O bütün bunları da aşan anlamlı bir töz haline getirilmesidir (Boudrillard;1988:87).

3. Eleştirel Teorinin Tüketim Kültürü Eleştirisi

Eleştirel teorinin temel sorunsalı; modern kapitalist toplumun yarattığı kültürel yapı ve bu yapı üzerinden beslenen her tür ilişki biçimi olduğundan, tüketim ve tüketim kültürünü yaratan temel dinamikler ihmal edilmiştir. Ancak, eleştirel teori; gerek kapitalist dünyanın yaratmaya çalıştığı kültürel tasavvuru analiz edip eleştirmesi –özellikle Marcuse ve Fromm’un çalışmaları-, gerekse bu kültürün yarattığı kişilik yapılarının; pasif, edilgen, bağımlı ve eleştirel yetiden uzak tipolojiler – özellikle Adorno’nun çalışmaları- oldukları yönündeki tespitleriyle; çağımız hakim düşünce yapılarına –Aydınlanma, araçsal akılcılık, pozitivist episteme, burjuva kültürü’ne- karşı eleştirel bir gelenek yaratmışlardır.

Eleştirel teori, egemenlerin yaratmaya çalıştığı sistemin çarpıklıklarının giderilmesini isterler. Frankfurt Okulu üyeleri başta olmak üzere, Neo-Marksist ve sol ideolojinin eleştirel tutumu, bu çarpıklığın nedenini ve çözümünü ilan eder. Ancak, hem liberalizmin hem de eleştirel kuramın temel sorunu; insan özgürlüğünün özgürsüzlüğü üzerine yoğunlaştığından, her iki düşüncede de kısıtlanmış ve

engellenmiş olan kişisel özgürlüğün yeniden geri verilmesi istemi vardır. Liberaller, serbest ekonomik ilişkilere verilecek cevazla bu özgürlüğün yakalanabileceğini iddia ederken, eleştirel yaklaşım, bu anlayışın özgürlüğü ortadan kaldıran esas düşünce olduğunu, bağımlı hale getirilmiş kişinin, bu bağımlılığını besleyen her türlü ilişki, kurum ve değerden kurtarabilmesi halinde ancak özgürlüğün yakalanabileceğini iddia eder.

Eleştirel kuram, bağımlı bir toplumsal kültürün aynı zamanda tutsak edilmiş bir kültür olduğu tespitinden hareketle esas eleştiriye kapitalist felsefeye yönelmiştir. Kapitalizmin, insan-doğa dengesini bozmakla yetinmeyip, insanın insanla olan ilişkilerini de bozduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Adorno ve Horkheimer, okulun diğer üyelerinden farklı olarak bu konuda daha realist bir tavır geliştirir. Onlara göre gelen süreçte suçu bütünüyle kapitalist sisteme yüklemek çok da doğru bir tutum olamaz. Okulun birçok düşünürüne göre teknolojik modernleşme ve kapitalist üretim biçiminin daha refah ve adil bir dünya yaratmadaki katkısı ise yadsınamaz. Ancak, etkinlik ve verimlilik odaklı kapitalizmin, toplumsal düzeni ve uyumu sağlamak için ideolojik, kültürel ve kitle iletişim araçlarını, bürokrasiyi, bilim ve teknolojinin sağladığı olanakları kullanarak bireylerin arzularını yönlendirmesine de karşı çıkarlar. Ayrıca, kapitalist üretim araçlarını ve teknolojiyi elinde bulunduran grupların toplumun geri kalanı üzerinde uzmanlık (profesyonellik) ve modernlik adına kurdukları kontrol edici egemenlik ilişkisini ise kabul etmezler (Sallan Gül;2004:188). Horkheimer'in Akıl Tutulması adlı eserinde vurguladığı gibi, kitle kültürünün sunduğu bütün araç ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkânını, modern toplumun atomize edici işleyişini içinde kendini koruma imkânını elinden almaktadır. (Horkheimer;2002:166).

Özgürlükle bağımlılık arasındaki o keskin çizgide duran Frankfurt Okulu üyelerinin üzerinde durdukları konuların başında, günümüz endüstri toplumunun kendi dışındaki alternatif felsefe ve ideolojilere imkân vermeyerek, sınıfsal ve toplumsal çıkarları doğrultusunda başat bir kültürel oluşumu dayatmaları ve bunun neticesinde seçme özgürlüğü olmayanların hatta neyin seçileceğini bile bizzat bu kültür tarafından belirlendiği bir dünyanın çıkılmazlığını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu okulun tüketim kültürüne ilişkin söylemleri radikal bir eleştiri yazınından oluşmaktadır. Çünkü onlara göre egemen sistemde bireysel özgürlükler, sınıfsal çıkarlar içinde eritilmiştir. Hatta Marcuse, tüketimi *mutsuzluktaki mutluluk*, tüketim toplumunu da tekelci devlet kapitalizminin en ileri aşamasında kendisini yeniden ürettiği bir biçim (Marcuse;1972:23) olarak tanımlamaya çalışır. Böylece Marcuse, egemen kültürün tüketim eylemi üzerinden kendisini nasıl yeniden üretetek meşrulaştırmaya çalıştığını açıklamaya çalışır. Nitekim ona göre, teknoloji ve bilim tarafından giderek daha fazla biçimlenen bu dünyanın ussallık görünümünün altında, bireyi özgürleştirmek yerine, onu köleleştiren bir toplumsal örgütlenme modelinin us dışılığı görünür (Armand-Mattelart;1988:65). Bu us dışılığı yaratan koşulların, bizzat tüketime endekslenmiş bireylerin sırtından geçinen kapitalist mantık ve bu mantığın ürettiği sömürü sistemi olduğunu vurgulayan Marcuse, daha geniş maddi bolluk ve tüketimin, kültüre daha kolay ulaşmanın, daha iyi barınma koşullarının, artan toplumsal hareketliliğin, düşüncenin kontrol edilmesinde gittikçe artan manipülasyona ve karmaşık biçimlere, entelektüel ve manevi yaşamın gittikçe daha çok alçaltılmasına, varlığın değer yitirmesine ve insanlıktan çıkmasına eşlik edecek biçimde (Jameson;1997:104) bir us dışılık durumuna sebebiyet vermesini eleştirir.

Yaşatılan bu us dışılık durumunu, kitle iletişim araçlarının kullandığı dilin kavramsal düşünceyi engellemeye çalışmasında bulabileceğimizi düşünen Marcuse'; kapitalist mantığı, yaratıcılık için hiçbir alan bırakmadığı, kültür endüstrisinde ise tüketicinin tasnif edeceği hiçbir şeyin de bırakılmadığı –özellikle kitle iletişim araçlarının, dünyayı düşünme ya da düşünmemedeki koşulları bizim için tanımladığını, bu araçların etkisinin bizim şu veya bu konu hakkında ne düşündüğümüz bakımından değil, tüm entelektüel *gestalt*ımızı koşullandırması bakımından da değerlendirilmesi (Erdoğan-Alemdar;1990:215-219) gerektiğini vurguluyor.

Eleştirel Okul üyeleri, sadece kapitalist üretim mantığını ve bu mantığın yaratmaya çalıştığı egemenlik biçimini değil, aynı zamanda kültürün metalaştırılıp endüstriyel bir tüketim nesnesine dönüştürüldüğü için de burjuva zihniyetini eleştirirler. Onlara göre; burjuva kültürü, zaten yıkıcı bir kültürdür. Tekelci kapitalizmin toplumsal ve kültürel dokusu içinde, *kültür* karşı-olma değerini yitirmiştir ve kurulu düzenin bir

parçası haline gelmiştir. Adorno'nun deyişiyle *kültür endüstrisi*, endüstrileşmiş kitlelerin bilincini o denli kolonileştirmiştir ki, kitleler artık direnmeyi bile düşünmezler. Sermayenin savunucuları sahiplenme yoluyla popüler kültür örgütlerini denetimle kalmazlar, aynı zamanda popüler düş kurma üzerine de egemenlik (Erdoğan-Alemdar;1990:216-217) kurarlar. Bu açıdan kültürel değerler, tıpkı diğer maddi değerler gibi kurulu sistemin çarkını döndürdüğü için özellikle tüketilmeye çalışıldığını vurgulayan Adorno, günümüz tüketici pazarının da tüketiciyi kendisine bağımlı hale getirdiği için sistemin kolayca kendisini yeniden üretmekte zorluk çekmediğini belirtiyor.

Eleştirel teori, sadece Neo-liberal felsefe üzerinden beslenen kapitalist sistemi değil, aynı zamanda modern tüketim toplumunu ve bu toplumun pasifize olmuş kişilik tipolojisini de radikal biçimde eleştirir. Bunlara göre tüketim mantığı, bireyin edilgenleştirilmesine ve seçme özgürlüğünün elinden alınmasına dayandığından, bu kültürde bireyin özgürlüğünden söz edilemez. Çünkü birey, verili koşullara bağımlıdır. Marx'ın dediği gibi; insanoğlu kendi bilinç dünyasının dışındaki kuvvetler, ihtirasları ve çıkarları tarafından yönetilmekte ve belirlenmektedir. Böyle olduğu sürece de, insan gerçekten özgür değildir. Fakat gerçeği görerek, hayallerimizi bir yana bırakarak; uyur-gezer, bağımlı, esir ve dıştan belirlenmiş pasif kişiliklerimizi, uyanık, bağımsız, etkin, kendini belirleyen bir kişiliğe dönüştürerek ancak esirlikten (Fromm;1973:132) kurtulabileceğini belirten Fromm, bu amaca ulaşabilmenin tek yolunu, oluşturulmuş bilinç yapılarımızı yeniden gözden geçirerek, eleştiriye tabi tutarak veya belki de yeni bir bilinç düzeyini yaratmakla mümkün olabileceğini belirtir. Tüketim toplumunun tüketilmeye mahkûm edildiğini, tüketmek için tüketmek mantığının ise bu sürecin felsefesini oluşturduğunu belirten Fromm, yapısal bir sorun olarak gördüğü bu mantığı, tıpkı diğer eleştirel okul üyeleri gibi, günümüz kapitalizminin sacayağını oluşturan iki temel kavram-metalaştırma ve nesneleştirme-metaforu bağlamında ele alıyor.

Sonuç

Günümüzün modern toplumlarında yaşamakta olan tüketim gerçeğini, sadece ihtiyaç kavramıyla açıklayamayız. Bireyin toplumdaki rol, statü ve sınıfını belirleyecek kadar öncelikli bir kimlik hüviyetine

Tüketim Toplumunda Özgürlük Sorunu
(*The Liberty Problem in the Consumption Society*)

bürünen tüketim eylemi, aynı zamanda yeni bir egemenlik biçimini de yaratmıştır. Bu egemenlik etiği, anlık ve hedonistçe yaşama felsefesine dayanmıştır. Bu yaşam felsefesinin ayrıntılarına indiğimizde Bourdieu'nun vurguladığı gibi, insanların bastırılmaktan çok baştan çıkarılmayı ve kurallara tabi kılınmaktan çok önceden oluşturulmuş gereksinimlere göre yönlendirilmeleri gerçeği bulunmaktadır.

Kurallar dayatmak yerine, masum gerekçelerle üretilmiş gereksinimler yaratma felsefesine dayanan bu mantık, tüketicuyu bir tüketim kaynağı olarak görmektedir. Bu anlayış doğal olarak, tüketime bağımlı hale getirilmiş bir toplum tahayyülünün de dışı vuruşudur. Bu bağlamda modern bir tüketici kimliğinin özgürlük sorunu aynı zamanda modernitenin, aydınlanmanın ve araçsal aklın da sorunudur. Bağımlı kılınmış bir tüketicinin özgürlüğünden söz etmek ise, mümkün değildir. Eşitlik ve özgürlük adına üretilen her tür ideolojik formasyon, bireyin kurulu sistemin dayandığı ilişkilere olan bağlılığını ve bağımlılığını amaçlamaktadır. Günümüzde endüstriyel sistemin ideolojisini oluşturan liberalizm ve kapitalist sistem ise, tüketicuyu adeta bir *seçeneksizlik seçeneğinde* boğarak onu gerçek özgürlüğünden etmiştir. Bu bağlamda tüketim toplumunun bir üyesi olmak, Marxvari bir deyişle; *özgürsüzlüğün özgürlüğünü* yaşamaktır.

Kaynaklar

- ARENDT, Hannah (1994), İnsanlık Durumu (Çev. B. S. Şen), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ARMAND - MATTELART M. (1988), İletişim Kuramları Tarihi (Çev. M. Zıllıoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.
- BAŞKAYA, Fikret (2002), Küreselleşmenin Karanlık Bilançosu, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- BAUDRILLARD, Jean (1988), Selected Writings (Der. M. Poster), Cambridge: Polity Pres.
- BAUDRILLARD, Jean (2004), Tüketim Toplumu (Çev. H. Deliceçaylı & F.Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BAUMAN, Zygmunt (1996), Yasakoyucular İle Yorumcular (Çev. K.Atakay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BAUMAN, Zygmunt (2005), Bireyselleşmiş Toplum (Çev. Y.Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BERMAN, Marshall (2001), Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor (Çev. Ü. Altuğ v.d.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- BOCOCK, Robert (1997), Tüketim (Çev. İ. Kutluk), Ankara: Dost Yayınları.
- BRAUDEL, Fernand (1991), Medeniyet ve Kapitalizm (Çev. M.Özel), İstanbul: İz Yay.
- BUĞRA, Ayşe (2003), Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇETİN, Halis (2003), Modernleşme ve Türkiye’de Modernleşme Krizleri, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- ERDOĞAN, İrfan&ALEMDAR, Korkmaz (1990), İletişim ve Toplum, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ERDOĞAN, Mustafa (1993), Liberal Toplum Liberal Siyaset, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- FRIEDMAN, M. (1998), Kapitalizm ve Özgürlük (Çev. D. Erberk & N. Himmetoğlu), İstanbul: Altın Kitapları.
- FROMM, Eric (1973), Çağımızın Özgürlük Sorunu (Çev. B. Güvenç), İstanbul: Bayraktar Yayınları.

Tüketim Toplumunda Özgürlük Sorunu
(*The Liberty Problem in the Consumption Society*)

- HARVEY, David (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- HAYEK, F. (1972), *The Road to Serfdom*, Chicago: University of Chicago Pres.
- HORKHEIMER, Max (2002), *Akıl Tutulması* (Çev. O. Koçak), İstanbul: Metis Yayınları.
- JAMESON, Frederic (1997), *Marxizm ve Biçim* (Çev. M. H. Doğan), İstanbul: YKY.
- KYMLICA, Will (1998), *Çokkültürlü Yurttaşlık* (Çev. A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- MARCUSE, H. (1972), *Counter-revolution and Revolt*, London.
- SALLAN GÜL, S. (2004), *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa Yeni Liberalizm ve Muhafazakârlık Kısılcacında Refah Devleti*, İstanbul: Etik Yayınları.
- TOMLINSON, John (1999), *Kültürel Emperyalizm* (Çev. E. Zeybekoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- TOMLINSON, John (2004), *Küreselleşme ve Kültür* (Çev. A. Eker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- TOURAINE, Alain (2002), *Modernliğin Eleştirisi* (Çev. H. Tufan), İstanbul: YKY.
- URRY, John (1995), "Tourism, Europe and Identity" (içinde), *Consuming Places*, Londra: Routledge.
- URRY, John (1999), *Mekânları Tüketmek* (Çev. R. G. Ögdül), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.